

संरक्षण यंत्रणांचा (Defense Mechanisms) वापर करून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP 2020) व आधुनिक शिक्षण पद्धतींच्या आधारे बी.एड. अभ्यासक्रमातील विद्यार्थ्यांच्या प्रशिक्षणाचे महत्त्व

प्रा. किशोर गुंजाळ

आर. सी. पटेल शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,

शिरपूर, जिल्हा – धुळे (महाराष्ट्र)

1) प्रस्तावना (Introduction)

शिक्षण व्यवस्था ही कोणत्याही राष्ट्राच्या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक प्रगतीचा कणा मानली जाते. बदलत्या जागतिक परिस्थितीत शिक्षणाचा उद्देश केवळ ज्ञानार्जनापुरता मर्यादित न राहता व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाकडे झुकलेला आहे. या पार्श्वभूमीवर भारत सरकारने जाहीर केलेले राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 (National Education Policy-2020) हे शिक्षण क्षेत्रात आमूलाग्र परिवर्तन घडवून आणणारे धोरण आहे. या धोरणात विद्यार्थी-केंद्रित शिक्षण, कौशल्यविकास, भावनिक समतोल, मानसिक आरोग्य, स्व-आकलन (Self-awareness) आणि जीवनोपयोगी कौशल्ये यांवर विशेष भर देण्यात आला आहे. NEP-2020 नुसार, शिक्षक हा केवळ ज्ञानदाता नसून तो मार्गदर्शक, समुपदेशक आणि प्रेरक असावा, अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली आहे. त्यामुळे शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांची, विशेषतः B.Ed. अभ्यासक्रमाची, भूमिका अधिक व्यापक आणि जबाबदार बनली आहे. भावी शिक्षकांना अध्यापन कौशल्यांसोबतच भावनिक बुद्धिमत्ता, मानसिक स्थैर्य आणि व्यावसायिक आत्मविश्वास प्राप्त होणे अत्यावश्यक ठरते. B.Ed. अभ्यासक्रमातील विद्यार्थ्यांना अध्यापन सराव (Practice Teaching), सूक्ष्म अध्यापन, अंतर्गत व बाह्य मूल्यमापन, सहशैक्षणिक जबाबदाऱ्या, स्पर्धात्मक वातावरण आणि करिअरविषयक अनिश्चितता यांसारख्या विविध घटकांमुळे मानसिक तणाव, चिंता, असुरक्षितता आणि आत्मसंशय यांचा सामना करावा लागतो. अशा परिस्थितीत विद्यार्थ्यांचे वर्तन, प्रतिक्रिया आणि शिकण्याची प्रक्रिया मोठ्या प्रमाणावर त्यांच्या मानसिक

समायोजनावर अवलंबून असते.मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, व्यक्ती अंतर्गत ताणतणाव, अपयशाची भीती किंवा आत्मसन्मानाला होणारा धक्का यापासून स्वतःचे संरक्षण करण्यासाठी काही अचेतन मानसिक प्रक्रिया वापरते, ज्यांना संरक्षण यंत्रणा (Defense Mechanisms) असे म्हणतात. नकार, दमन, तर्कीकरण, प्रक्षेपण यांसारख्या नकारात्मक संरक्षण यंत्रणांमुळे अध्यापन कार्यक्षमतेवर विपरीत परिणाम होऊ शकतो; तर उदात्तीकरण, ओळख, भरपाई यांसारख्या सकारात्मक संरक्षण यंत्रणा व्यक्तिमत्त्व विकासास आणि अध्यापन कौशल्य वृद्धीस पूरक ठरू शकतात.राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 मध्ये Teacher Well-being, Mental Health Support, Reflective Teaching आणि Holistic Teacher Development या संकल्पनांचा स्पष्ट उल्लेख आढळतो. त्यामुळे B.Ed. अध्यापन प्रक्रियेत संरक्षण यंत्रणांचा शास्त्रीय अभ्यास करणे आणि त्यांच्या परिणामांचे संख्याशास्त्रीय विश्लेषण करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. अध्यापन कार्यक्षमता ही केवळ विषयज्ञानावर आधारित नसून ती शिक्षकाच्या भावनिक स्थैर्याशी, आत्मविश्वासाशी आणि तणाव व्यवस्थापन क्षमतेशी थेट निगडित असते.या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधनात B.Ed. विद्यार्थ्यांमध्ये वापरल्या जाणाऱ्या संरक्षण यंत्रणांचा प्रकार, त्यांचा अध्यापन कार्यक्षमतेवर होणारा परिणाम आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 मधील उद्दिष्टांशी त्यांचा असलेला संबंध संख्याशास्त्रीय पद्धतीने अभ्यासण्यात आला आहे. सदर संशोधनामुळे शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम अधिक परिणामकारक बनविण्यास, मानसिक आरोग्याभिमुख अध्यापनास प्रोत्साहन देण्यास आणि NEP-2020 ची प्रभावी अंमलबजावणी साध्य करण्यास उपयुक्त दिशादर्शन मिळेल, अशी अपेक्षा आहे

2)संशोधनाची गरज व महत्व (Need and Importance)

गरज - समकालीन शिक्षणव्यवस्थेत शिक्षकांची भूमिका लक्षणीयरीत्या बदललेली दिसून येते. आजचा शिक्षक हा केवळ विषयज्ञान देणारा नसून तो विद्यार्थ्यांचा भावनिक मार्गदर्शक, समुपदेशक आणि व्यक्तिमत्त्व विकासाचा शिल्पकार मानला जातो. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 मध्ये शिक्षकांच्या मानसिक आरोग्याचा, भावनिक समतोलाचा आणि व्यावसायिक समाधानाचा थेट उल्लेख करण्यात आला आहे. तथापि, प्रत्यक्ष शिक्षक प्रशिक्षण प्रक्रियेत, विशेषतः B.Ed. अभ्यासक्रमात, मानसिक घटकांचा शास्त्रीय अभ्यास

तुलनेने कमी प्रमाणात आढळतो. B.Ed. विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण काळात अध्यापन सराव, निरीक्षण पाठ, मूल्यमापन, सहशैक्षणिक उपक्रम, वेळेचा ताण आणि कामगिरीविषयक अपेक्षा यांचा सामना करावा लागतो. या तणावपूर्ण परिस्थितीत अनेक विद्यार्थी अनाहूतपणे विविध संरक्षण यंत्रणांचा वापर करतात. या यंत्रणांचा परिणाम त्यांच्या अध्यापन कार्यक्षमतेवर, आत्मविश्वासावर आणि व्यावसायिक दृष्टिकोनावर होतो. मात्र या प्रक्रियेकडे शिक्षक शिक्षणात पुरेसे लक्ष दिले जात नाही. आजपर्यंत झालेले बहुतांश संशोधन हे शिक्षकांच्या अध्यापन कौशल्यांवर, अध्यापन पद्धतींवर किंवा विषयज्ञानावर केंद्रित आहे. संरक्षण यंत्रणा आणि अध्यापन कार्यक्षमता यांतील संख्याशास्त्रीय संबंध अभ्यासणारे संशोधन मर्यादित प्रमाणात उपलब्ध आहे, विशेषतः NEP-2020 च्या पार्श्वभूमीवर. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधन शिक्षक शिक्षणाच्या मानसशास्त्रीय पैलूंवर प्रकाश टाकणारे ठरेल.

महत्त्व -

- 1) NEP-2020 मधील Holistic Teacher Development संकल्पनेला संशोधनात्मक आधार मिळतो
- 2) शिक्षक प्रशिक्षणात मानसिक आरोग्याभिमुख दृष्टीकोन विकसित होतो
- 3) B.Ed. अभ्यासक्रमात समुपदेशन व आत्मचिंतनाधिष्ठित अध्यापनाची गरज अधोरेखित होते
- 4) शिक्षक प्रशिक्षक व धोरणकर्त्यांना व्यवहार्य मार्गदर्शन मिळते

3. संकल्पना (Concept)

प्रस्तुत संशोधनाची संकल्पनात्मक चौकट ही मानसशास्त्र, शिक्षक शिक्षण आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 यांचा समन्वय दर्शविते. या अभ्यासात संरक्षण यंत्रणा या स्वतंत्र चलाचा आणि अध्यापन कार्यक्षमता या अवलंबी चलाचा परस्परसंबंध स्पष्ट करण्यात आला आहे.

संरक्षण यंत्रणा या विद्यार्थ्यांच्या मानसिक समायोजनाशी निगडित असून त्या दोन प्रमुख प्रकारात विभागल्या आहेत :

1)सकारात्मक संरक्षण यंत्रणा – उदात्तीकरण, ओळख, भरपाई

2)नकारात्मक संरक्षण यंत्रणा – नकार, दमन, प्रक्षेपण, तर्कीकरण

या संरक्षण यंत्रणांचा थेट परिणाम अध्यापन कार्यक्षमतेवर होतो. अध्यापन कार्यक्षमता ही पुढील घटकांवर आधारित आहे :

अध्यापन नियोजन , अध्यापन सादरीकरण, वर्गव्यवस्थापन ,विद्यार्थ्यांशी संवाद ,आत्मविश्वास व व्यावसायिक दृष्टिकोन

NEP-2020 मधील Teacher Well-being, Emotional Intelligence, Reflective

Practice या संकल्पनेला वैचारिक अधिष्ठान पुरवतात. त्यामुळे संरक्षण यंत्रणा →

मानसिक समायोजन → अध्यापन कार्यक्षमता असा कारण-परिणाम संबंध या संशोधनात गृहीत धरलेला आहे.

4. संबंधित संशोधनाचा आढावा (Review of Related Literature)

संरक्षण यंत्रणा या संकल्पनेचा उगम मनोविश्लेषणात्मक मानसशास्त्रात आढळतो. फ्रॉइड (1936) यांनी संरक्षण यंत्रणांना व्यक्तीच्या अहं (Ego) चे संरक्षण करणाऱ्या अचेतन प्रक्रिया म्हणून स्पष्ट केले आहे. त्यांच्या मते, या यंत्रणा तणाव कमी करतात; मात्र त्यांचा अतिरेक व्यक्तिमत्त्व विकासात अडथळा निर्माण करू शकतो. अनेक संशोधनांमध्ये असे आढळून आले आहे की शिक्षक प्रशिक्षणार्थींमध्ये तणाव, चिंता आणि आत्मसंशयाचे प्रमाण लक्षणीय असते. काही अभ्यासांनुसार, नकारात्मक संरक्षण यंत्रणांचा अति वापर केल्यास अध्यापन आत्मविश्वासात घट दिसून येते, तर सकारात्मक संरक्षण यंत्रणांचा वापर अध्यापन कौशल्य वृद्धीस पोषक ठरतो. भारतीय संदर्भात, शिक्षक शिक्षण आणि मानसिक आरोग्य यांतील संबंधावर मर्यादित संशोधन झालेले आहे. NEP-2020 नंतर शिक्षकांच्या भावनिक सक्षमीकरणावर भर देणारे काही संकल्पनात्मक लेख प्रकाशित झाले असले तरी संख्याशास्त्रीय पद्धतीने संरक्षण यंत्रणा आणि अध्यापन कार्यक्षमता यांचा संबंध तपासणारे अभ्यास कमी प्रमाणात उपलब्ध आहेत. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधन हे पूर्वीच्या अभ्यासातील उणिवा भरून काढणारे ठरते आणि शिक्षक शिक्षणातील मानसशास्त्रीय घटकांना शास्त्रीय अधिष्ठान प्रदान करते.

5 उद्दिष्ट -

1. B.Ed. विद्यार्थ्यांमध्ये आढळणाऱ्या संरक्षण यंत्रणांचा स्तर व त्यांच्या अध्यापन कार्यक्षमतेतील परस्परसंबंधाचा अभ्यास करणे.
2. सकारात्मक व नकारात्मक संरक्षण यंत्रणा वापरणाऱ्या B.Ed. विद्यार्थ्यांच्या अध्यापन कार्यक्षमतेतील फरकाचा संख्याशास्त्रीय अभ्यास करणे.
3. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 मधील भावनिक समतोल व आत्मचिंतन या घटकांच्या संदर्भात संरक्षण यंत्रणांची भूमिका विश्लेषित करणे.

6.परिकल्पना -

- 1 (H₁) B.Ed. विद्यार्थ्यांच्या संरक्षण यंत्रणा व अध्यापन कार्यक्षमता यांमध्ये महत्त्वपूर्ण सहसंबंध नाही.
- 2 (H₂) पुरुष व महिला B.Ed. विद्यार्थ्यांच्या संरक्षण यंत्रणांमध्ये महत्त्वपूर्ण फरक नाही .
3. (H₃) सकारात्मक संरक्षण यंत्रणा वापरणाऱ्या व नकारात्मक संरक्षण यंत्रणा वापरणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या अध्यापन कार्यक्षमतेत महत्त्वपूर्ण फरक नाही.

7.संशोधन चलांचे कार्यात्मक अर्थ (Operational Definitions of Variables)

7.1 सकारात्मक संरक्षण यंत्रणा

उदात्तीकरण, ओळख व भरपाई यांसारख्या मानसिक प्रक्रियांना सकारात्मक संरक्षण यंत्रणा म्हणून या संशोधनात मानले आहे, ज्या व्यक्तीच्या अध्यापन कौशल्य विकासास सहाय्यक ठरतात.

7.2 नकारात्मक संरक्षण यंत्रणा

नकार, दमन, प्रक्षेपण व तर्कीकरण यांसारख्या प्रक्रियांना नकारात्मक संरक्षण यंत्रणा म्हणून विचारात घेण्यात आले आहे, ज्या अध्यापन कार्यक्षमतेवर विपरीत परिणाम घडवू शकतात.

8. अध्यापन कार्यक्षमता (Teaching Competency) अध्यापन कार्यक्षमता म्हणजे B.Ed. विद्यार्थ्यांची अध्यापन नियोजन, सादरीकरण, वर्गव्यवस्थापन, संवाद कौशल्ये व व्यावसायिक आत्मविश्वास या घटकांतील कार्यदक्षता होय.

या चलाचे मोजमाप Teaching Competency Scale द्वारे करण्यात आले आहे.

9. जनसंख्या आणि नमुना निवड

जनसंख्या - या संशोधनासाठी B.Ed. प्रथम वर्ष व द्वितीय वर्षाचे 200 विद्यार्थी आहेत

नमुना आकार - साधी यादृच्छिक पद्धत - प्रस्तुत संशोधनासाठी एकूण 120 B.Ed. एकूण पुरुष विद्यार्थी 60 महिला विद्यार्थी 60

10. साधनांची विश्वसनीयता व वैधता (Reliability and Validity of Tools)

संशोधन साधनांची गुणवत्ता सुनिश्चित करण्यासाठी खालील प्रक्रिया अवलंबण्यात आली :

विश्वसनीयता (Reliability):

Defense Mechanism Inventory : 0.82

Teaching Competency Scale : 0.86

वैधता (Validity):

विषयवैधता (Content Validity) तज्ज्ञांच्या मतांद्वारे निश्चित

रचनात्मक वैधता (Construct Validity) पूर्वसंशोधनांच्या आधारे स्वीकारलेली

या विश्वसनीयता गुणांकांवरून वापरलेली साधने संशोधनासाठी योग्य व विश्वासाह असल्याचे सिद्ध होते.

11. माहिती संकलनाची प्रक्रिया (Procedure of Data Collection)

संशोधनासाठी निवडलेल्या B.Ed. विद्यार्थ्यांशी प्रत्यक्ष संपर्क साधून संशोधनाचा उद्देश स्पष्ट करण्यात आला. त्यानंतर दोन्ही साधने विद्यार्थ्यांना देऊन त्यांच्या प्रतिसादांचे संकलन करण्यात आले. माहिती संकलन करताना गोपनीयता व नैतिक मूल्ये पाळण्यात आली.

12. मर्यादा (Delimitations of the Study)

संशोधन फक्त B.Ed. अभ्यासक्रमापुरते मर्यादित आहे

न्यादर्श आकार 120 विद्यार्थ्यांपर्यंत मर्यादित आहे

माहिती स्वमूल्यमापनावर आधारित असल्याने व्यक्तिनिष्ठतेचा प्रभाव संभवतो

संरक्षण यंत्रणा अचेतन स्वरूपाच्या असल्यामुळे अचूक मोजमापास मर्यादा

भौगोलिक क्षेत्र मर्यादित असल्यामुळे निष्कर्षांचे सार्वत्रिकीकरण मर्यादित

13. शैक्षणिक परिणाम व उपयुक्तता (Educational Implications)

प्रस्तुत संशोधनाचे शैक्षणिक परिणाम पुढीलप्रमाणे आहेत :

शिक्षक प्रशिक्षणात मानसिक आरोग्य घटकांचा समावेश आवश्यक

B.Ed. अभ्यासक्रमात Self-reflection व Counseling आधारित उपक्रमांचा अवलंब

NEP-2020 अंमलबजावणीसाठी भावनिक सक्षमीकरणावर भर

14. वापरलेली संख्याशास्त्रीय परिमाणे (Statistical Techniques Used)

संशोधन उद्दिष्टे व परिकल्पनांनुसार खालील संख्याशास्त्रीय परिमाणांचा वापर करण्यात आला :

क्रमांक	संख्याशास्त्रीय परिमाण	उपयोग
1	सरासरी (Mean)	स्तर मोजण्यासाठी
2	प्रमाण विचलन (SD)	विचलन जाणून घेण्यासाठी
3	Karl Pearson सहसंबंध	चलांमधील संबंध
4	t-test	दोन गटांतील फरक
5	टक्केवारी	वर्णनात्मक विश्लेषण

प्रस्तुत संख्याशास्त्रीय अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 च्या अनुषंगाने B.Ed. अध्यापनात संरक्षण यंत्रणांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. सकारात्मक संरक्षण यंत्रणा वापरणारे विद्यार्थी अध्यापन नियोजन, सादरीकरण व आत्मविश्वासाच्या बाबतीत अधिक कार्यक्षम ठरतात. संख्याशास्त्रीय परिमाणांच्या आधारे बहुसंख्य परिकल्पना फेटाळल्या गेल्यामुळे संशोधनातील गृहीतके दृढ झाली असून शिक्षक प्रशिक्षणात मानसिक आरोग्य व भावनिक सक्षमीकरणाचा समावेश करणे आवश्यक असल्याचे अधोरेखित होते.

15 परिकल्पनानुसार संख्याशास्त्रीय विश्लेषण व अर्थनिर्णय

1) B.Ed. विद्यार्थ्यांच्या संरक्षण यंत्रणा व अध्यापन कार्यक्षमता यांमध्ये महत्त्वपूर्ण सहसंबंध नाही.

संख्याशास्त्रीय चाचणी - Karl Pearson सहसंबंध

चल	N	t मूल्य	निकष(0.05)		
सकारात्मक यंत्रणा * उद्यापन कार्यक्षमता	120	79.4	5.8		

अर्थनिर्वचन

प्राप्त r मूल्य हे निकष मूल्यांपेक्षा जास्त आहे. त्यामुळे सहसंबंध महत्त्वपूर्ण आढळतो त्यामुळे संशोधन परिकल्पना स्वीकारली गेली .

2 (H₂) पुरुष व महिला B.Ed. विद्यार्थ्यांच्या संरक्षण यंत्रणांमध्ये महत्त्वपूर्ण फरक नाही .

गट	N	Mean	SD	t मूल्य	निकष(0.05)
पुरुष	60	72.6	6.4	1.21	1.98
महिला	60	73.9	6.1		

प्राप्त t मूल्य हे निकष मूल्यापेक्षा कमी आहे

त्यामुळे संशोधन परिकल्पना स्वीकारली गेली .

3. (H₃) सकारात्मक संरक्षण यंत्रणा वापरणाऱ्या व नकारात्मक संरक्षण यंत्रणा वापरणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या अध्यापन कार्यक्षमतेत महत्त्वपूर्ण फरक नाही.

गट	N	Mean	SD	t मूल्य	निकष(0.01)
सकारात्मक संरक्षण यंत्रणा	60	79.4	5.8	4.26	2.63
नकारात्मक संरक्षण यंत्रणा	60	69.8	6.2		

प्राप्त t मूल्य 0.01 स्तरावर महत्वपूर्ण आहे. त्यामुळे संशोधन परिकल्पना फेटाळली गेली संख्याशास्त्रीय विश्लेषणाच्या आधारे खालील परिकल्पना साध्य (Supported) झालेल्या आढळून आल्या :

16. संशोधनात्मक स्पष्ट निष्कर्ष (Objective-wise Conclusions)

B.Ed. विद्यार्थ्यांमध्ये संरक्षण यंत्रणांचा मध्यम ते उच्च स्तर आढळतो. संरक्षण यंत्रणा व अध्यापन कार्यक्षमता यांमध्ये सकारात्मक व महत्त्वपूर्ण सहसंबंध आहे. लिंगानुसार संरक्षण यंत्रणांमध्ये लक्षणीय फरक आढळत नाही. सकारात्मक संरक्षण यंत्रणा अध्यापन कार्यक्षमतेस अधिक पोषक ठरतात. NEP-2020 मधील भावनिक समतोल व आत्मचिंतन या घटकांना संशोधनात्मक आधार मिळतो

17. संदर्भ (References)

Freud, A. (1936). The Ego and the Mechanisms of Defence.

Government of India (2020). National Education Policy.

Best, J. W. & Kahn, J. V. (2014). Research in Education.

NCERT (2021). Teacher Education Framework.